

СЕРЕДНЬОСТАТИСТИЧНИЙ СТАН ЗДОРОВ'Я СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНИНА

У статті аналізуються причини погіршення здоров'я селян в Україні.

Ключові слова: здоров'я, тривалість життя, хвороби.

В Україні в 1990-2000 роках зберігався багато в чому радянський підхід до охорони здоров'я сільського населення. На державному рівні охорона здоров'я не популяризувалась як найвищий ресурс суспільства та основа його процвітання. Наслідком цього стало погіршення громадського здоров'я та наближення його до стану соціальної катастрофи. Ставлення сільських мешканців до власного здоров'я характеризувалось байдужістю і нехтуванням.

Більш того, склалася парадоксальна ситуація – країна посідала перше місце у Європі за кількістю лікарів (на 100 тис. населення – 460 лікарів) і таке ж місце за природним зменшенням (смертністю).

За даними Українського інституту соціальної гігієни та управління охороною здоров'я, рівень захворюваності сільських мешканців залишався нижчим, ніж у городян, на 30-32% і становив 926 осіб на 1000 ос. населення. Але, якщо врахувати, що середній показник смертності був вищим на 63,5%, тоді ці цифри слід розглядати лише як свідчення несвоєчасного виявлення захворювань, невисокої якості медичного обслуговування на селі. Із кожних 1000 мешканців сільських районів здоровими були 218,9 людини, функціональні зміни в організмі мали 406,6, а хронічну патологію – 375,5. Найпоширенішими у мешканців села були хвороби системи кровообігу, нервової системи, органів відчуття та дихання, психічні розлади. Первинна інвалідизація становила 42,8 ос. на 10 тис. населення [1].

Виробничий процес на селі характеризувався специфічними шумовими, вібраційними, електромагнітними параметрами, що часто перевищували встановлені нормативи, не забезпечували безпечного, комфортного середовища для здійснення трудової діяльності.

Захворюваність певних професійних груп сільських трудівників мала свої особливості. У тих, хто контактував із комплексом пестицидів, найчастіше виникала патологія серцево-судинної, нервової систем та шлунково-кишкового тракту. У працівників тваринництва, зокрема, операторів доїння, найбільш поширеними були хвороби опорно-рухового апарату. У механізаторів найчастіше траплялися неспецифічні хвороби легень (40%), гіпертонія (15%), ішемічна хвороба серця (15%), вібраційна хвороба. Неблагополучним був стан здоров'я сільських дітей і підлітків. З них до першої групи здоров'я належали 26,5% осіб, до другої – 44,6, до третьої – 26,5, до четвертої – 3,3%. Серед дітей, які вступали до перших класів сільської школи, лише 54% були фізично "зрілими". Захворюваність сільських підлітків перебувала на рівні 900-1200 відхилень у стані здоров'я на 1000 обстежених. Близько 50% дітей віком до 15 років залишалися нездоровленими. У 1992 р. із 11,9 тис. сільських шкіл тільки 197 налагодили систематичний нагляд за здоров'ям і фізичним розвитком учнів, дозуванням фізичних, розумових навантажень на них, до-

© Ігнатенко Марина Миколаївна – доктор історичних наук, професор Республіканського вищого навчального закладу "Кримський гуманітарний університет" (м.Ялта).

триманням соціально-гігієнічних норм і режимів та контроль за якістю харчування школярів.[2]

Через погіршення умов із надання медичних послуг зросла кількість населення, яка просто не може одержати первинної медичної допомоги. В досліджувані роки збільшилася кількість сільських громадян, хворих на туберкульоз.

Надання медичної допомоги мешканцям села здійснювалося через розгалужену мережу лікувально-профілактичних закладів: 45 обласних лікарень, 164 обласні диспансери, 628 центральних і районних, 1437 дільничних та 1401 сільська медична амбулаторія, а також 16,4 тис. фельдшерсько-акушерських пунктів і понад 3,5 тис. про-філаторіїв при тваринницьких фермах сільгоспідприємств. Однак часто матеріально-технічний стан цих закладів не відповідав необхідним умовам. Половина фельдшерсько-акушерських пунктів і 60% сільських медичних амбулаторій розміщувались у напівприсосованих приміщеннях, 30% центральних районних лікарень не мали водогону і каналізації. Крім цього, із 5 тис. посад лікарів, необхідних для сільських амбулаторій, 803 (16%) залишалися вакантними, а 773 (15%) – зайняті сумісниками. В 1992 р. 16 дільничних лікарень і 55 амбулаторій працювали без лікаря, а 899 фельдшерсько-акушерських пунктів взагалі не мали медичних працівників. Нерозв'язаною залишалася проблема забезпечення сільської медицини транспортом, телефонами, апаратурою, обладнанням, медикаментами. У цілому медична допомога для селян була менш доступною, ніж для городян, а лікування – менш ефективним. Через це до лікарів на селі зверталися рідше, ніж у містах. Давався взнаки і такий чинник, як віддаленість: якщо вона становила 10 км і більше, то кількість відвідувань медичного закладу зменшувалася приблизно втричі. Із загального числа госпіталізованих осіб сільські мешканці становили 34,4%. Всі ці обставини спричинили суттєве старіння сільського населення: протягом 1980–1990-х років середній вік його підвищився з 36,3 до 39,8 року. У віковій структурі селян склалася стійка тенденція до зменшення як абсолютного обсягу, так і частки осіб, молодших працездатного та працездатного віку. Чисельність сільських мешканців, молодших працездатного віку, скоротилася – на 20,9%, працездатного на 16,7%, у той час як осіб пенсійного віку – лише на 2,1%.[3]

У 1990-і роки природа цих зрушень зазнала суттєвих змін. Якщо наприкінці 1980-х років найбільшими темпами скорочувалося сільське населення віком 15-24 роки, що було викликано головним чином високим міграційним впливом його з сільської місцевості, зростанням чисельності пенсіонерів, то в наступні роки зростання пропозиції на міських ринках праці докорінно змінило цю ситуацію. Вони відтягували сільську молодь працездатного віку, відносно стабілізувавши її роль і місце в соціальному середовищі села. Протягом 1990–1998 рр. чисельність осіб віком 20-24 роки зросла на 9,9%, незмінною залишалась група – 25-29 років, водночас приріст отримало населення 30-39 і особливо 40-49 років. Загрозливими темпами скорочувалася кількість дітей і підлітків [4].

Відзначені трансформації формували стійку тенденцію до розширення піраміди вікової структури сільського населення України вгорі і звуження її внизу, що свідчило про загострення у подальшому проблеми його природного відтворення. А погіршення демографічних показників призводило у свою чергу до надмірного навантаження непрацездатних мешканців на працездатних. На початок 1999 р. на 1000 працездатних припадало 1019 ос. непрацездатних [5].

Відбулося порушення структури харчування селян. Дефіцит у харчовому раціоні вітамінів, особливо антиоксидантів, спричиняв так званий "прихований голод", що сприяв розвитку і різкому зростанню хронічних захворювань, що набували епідемічного характеру.

У досліджувані роки суттєво погіршилося харчування. В 2005 р. селяни споживали від необхідних науково-обґрунтованих норм лише 48,8% м'яса і м'ясо-продуктів, 59,4% – молока і молокопродуктів, 82% – яєць, 76% – овочів, 43,1% – фруктів.[6]

В Україні склалася ситуація, коли за умов досить великої території та достат-

ності природних багатств чисельність населення знижувалася (знижувалась і тривалість життя), що загалом свідчило про депопуляцію, або виродження українства.

Нестабільність та постійні потрясіння: революції, голодомори, війни, реформи притупили один із головних інстинктів сільських трудівників – відтворювати собі подібних, зникла відповідальність перед нащадками, суспільством за продовження роду.

У досліджувані роки проблеми народонаселення села України набула незворотного характеру. Заголовки публікацій ЗМІ ставали все вражаючішими: "Село гине! Демографічна криза в сільській місцевості переростає в демографічну катастрофу"; "Проблеми національної безпеки і демографічне виживання", "Демографія – наука про смерть", "Нас знову стало менше".

За роки незалежності українське село втратило майже 2 млн. мешканців, що становило половину загального скорочення населення України. І це при тому, що частка сільського населення у загальній його чисельності в країні становила 32%, або 15,8 млн. людей (2001 р.) [7]. Якщо у 1990 р. коефіцієнт природного скорочення населення на селі досягав 3,4 на 1000 осіб населення, то в 2002 р. – вже 9,8, а питома вага господарств, що склались із однієї особи, підвищилася до 23,1% [8].

Україна за темпами старіння населення наблизилася до країн із найстарішим населенням і посідала 19 місце за чисельністю населення за віком 60 років і більше (20,9%) (Японія – 26,3%, Італія – 25,6%, Німеччина – 25,1%, Швеція – 23,4%, Греція – 23%) [9].

У роки незалежності на селі домінувала тенденція переважання смертності над народжуваністю. В 1996 р. народилося 276 211 дітей, що в 1,7 разу було менше, ніж у 1986 р. Число померлих за це ж десятиріччя зросло з 565 150 до 776 717 ос., або в 1,37 разу. За даними Міністерства охорони здоров'я, у 1992–1997 рр. смертність дітей збільшилася з 13,5 до 15,2 ос. на кожного з 1000 новонароджених. Ця тенденція була досить небезпечною. Якщо в 1991 р. перевищення кількості померлих над народженими в середньому по Україні становило 36 тис., то в 1996 р. – 309 тис. людей. Статистичні прогнози свідчили, що загальна чисельність населення продовжуватиме зменшуватись і на початок третього тисячоліття [10].

На відміну від розвинутих країн світу, де процес старіння супроводжувався не тільки зменшенням народжуваності, а й смертності (і, як наслідок – збільшенням тривалості життя), в Україні одночасно відбувалося зниження народжуваності і підвищення смертності.

Досить інтенсивно змінювалися показники народжуваності. Протягом 1990–2000 рр. абсолютна кількість народжених зменшилася на 67,2 тис. ос., або на 31,4%. Загальний коефіцієнт народжуваності, що визначався кількістю народжень із розрахунку на 1000 ос. населення, знизився з 12,7% до 9,3% і був найнижчим за весь повоєнний період [11]. Серед основних причин цього явища було погіршення становища основної демографічної ланки сільської сім'ї. Протягом 90-х років постійно знижувався загальний показник шлюбності: за 1995–1995 рр. кількість укладених шлюбів (у розрахунку на 1000 ос.) зменшилася з 7,9 до 7,5%. Найпомітніше така тенденція розвивалася в АР Крим, Запорізькій, Миколаївській, Сумській, Харківській, Чернігівській областях. Відповідно зростала кількість розлучень: у 1995-ому їх кількість по відношенню до зареєстрованих шлюбів становила 25,9%. Нерідко розпадалися навіть ті сім'ї, що мали від одного до трьох дітей віком сім-вісім років. Половина розлучень відбувалась із таких причин, як відсутність дітей, психологічна та сексуальна несумісність [12].

У цілому становище сільської сім'ї, крім падіння народжуваності, характеризувалося зростанням кількості розлучень і неповних сімей, зменшенням кількості повторних шлюбів, зниженням ролі соціальних чинників, зростанням значущості внутрішніх регуляторів поведінки у шлюбі, демократизацією стосунків між чоловіком та жінкою, проживанням подружніх пар без оформлення шлюбів тощо.

Такі обставини не могли не позначитися на загальних темпах природного відтво-

рення сільського населення. Якщо в 1993 р. із кожної тисячі жінок народжувала 51, то в 1997 р. – 43 [13]. Середній вік матерів, які народили дітей у 2000 р., становив 24 роки [14]. Загалом 3/4 дітей народжувалося саме такою віковою категорією жінок [15]. Все менше дітей народжували жінки старших вікових категорій.

Сумарний коефіцієнт, або так звана вичерпна плідність жінок, який характеризується кількістю дітей, що може народити жінка за весь період фертильності, знизився до рівня, що не забезпечував навіть простого відтворення – 1,6 дитини. Результати наукових досліджень виявили, що в 1996 р. основною причиною зменшення сумарного коефіцієнта народжуваності було скорочення чисельності селянок фертильного віку внаслідок інтенсивного їх відпливу з села, а починаючи з 1996 р. – затуханням дітородної функції жінок віком 15–49 років.

Однією з першопричин такої ситуації була деформація демографічного ідеалу сільських жінок (уявлення про оптимальну кількість дітей у сім'ї та його реалізація в напрямку зменшення кількості бажаних дітей). За даними соціологічних досліджень, на початку 1990-х років 80,4% опитаних сільських жінок планували народити дві або три дитини, але реалізувати ці наміри з них зуміли лише 67,9% [16]. Отже, село невпинно продовжувало трансформуватися в напрямку від багатодітних до малодітних родин. Основна причина зниження народжуваності до рівня, який не забезпечував збереження чисельності селян, полягала в тому, що задоволення потреби в дітях, материнстві та батьківстві конкурувало з низкою інших потреб, тим елементарніших, чим нижчий рівень життя. Якщо враховувати, що 60% населення перебувало за межею бідності, понад 70% працівників отримували заробітну платню, нижчу прожиткового мінімуму, а рівень існування селян зводився до елементарного виживання, то ситуацію з народжуваністю на селі можна вважати кризовою.

У 1996 р. у 2 595 сільських населених пунктах (9,1% загальної кількості) не було дітей віком до п'яти років. Найбільше таких сіл на Сумщині (348), Харківщині (330), Чернігівщині (310). У 6,7% сіл України не було дітей і підлітків 6–15 років, у 4,9% – молоді 16–28 років [17]. Із даних про кількість народжених на селі дітей видно, що в 1995 р. 47% родин мали по одній дитині, 33% – по дві, 10,8% – по три, 3,8% – чотири, 3,4% мали п'ять і більше. Зростало число бездітних подружніх пар. На початок 1998 р. в Україні було 14 млн. сімей (в тому числі 2,4 млн. молодих), а чисельність дітей становила 12,2 млн., що свідчить про те, що понад 3 млн. сімей (580 тис. молодих) не мали дітей [18]. За 2001–2005 рр. у 3,6 тис. селах (12,5% загальної кількості) не народилося жодної дитини [19]. Зросла кількість безпритульних дітей. Чимало з них мігрували до великих міст, жебракували, вживали наркотичні речовини, алкогольні напої. Економічні причини зниження народжуваності селян крилися у виробничій сфері, оскільки та частина національного доходу, що використовувалася на особисте споживання, навіть у некризових умовах не відшкодовувала необхідних витрат сім'ї на утримання не тільки третьої, а й навіть другої дитини. Тому пересічна сільська сім'я з дітьми економічно не була забезпеченою, рівень життя її був нижчий, ніж соціально необхідний.

Індикатором тривалості життя виступала динаміка смертності. Середня тривалість життя в Україні була найнижчою в Європі – 60,7 року у чоловіків, 72,5 – жінок. Протягом 1989–2000 рр. цей вік скоротився відповідно на 3,9 і 1,8 року [20]. Показники смертності селян постійно зростали: протягом 1990–2000 рр. кількість померлих збільшилась із 272,6 тис. до 301 тис. осіб, або на 10,5%, а коефіцієнт смертності (кількість померлих на 1000 селян) підвищився від 17,2 до 19% [21]. Ця динаміка особливо прискореною виявилася в першій половині 1990-х років, коли соціально-економічна криза на селі набувала тотального характеру.

Більшість померлих були людьми похилого віку: з 527 тис. померлих у 1995–1997 рр. понад 85% становили особи, старші 55 років. При цьому близько 70% із них були працівниками різних галузей сільського господарства – механізаторами, тваринниками, спеціалістами [22].

У 90-і роки відбувся процес "омолодження" коефіцієнта смертності, тобто

зниження середнього віку померлих, скорочувалася середня очікувана тривалість життя при народженні селян. Найнижчим він виявився у 1995-1996 рр.: чоловіків – 61, жінок – 72,6 року. У 1999-2000 рр. він дещо підвищився, але не досяг рівня 1990 р. і залишився на показниках, що мали місце 40 років тому [23]. Серед померлих протягом 1995-1997 рр. – 65% становили чоловіки працездатного віку [24]. В Україні, за європейськими мірками, темпи смертності сільських дітей віком до року були дуже високими. В Харківській області вони були удвічі вищими [25].

Подальше зростання смертності на селі протягом 1990–2000-х років зумовлювалось економічною кризою – зниженням рівня життя (погіршенням якості харчування, можливостей одержання власної лікувальної допомоги), зростанням психологічного навантаження. Більшість українських селян жили за межею бідності. Про недоїдання селян свідчить факт, що сімей із найнижчим середньодушовим доходом споживання було менше, ніж із достатніми доходами.

Важкі умови сільськогосподарської праці та сільського побуту підвищили ймовірність смертності селян порівняно з городянами. В Черкаській області протягом 1990-2003 рр. на 1000 ос. сільського населення припадало 18,8–23 смертей, тоді як у місті удвічі менше – 10–13,2 [26].

Село посідало одне з перших місць (після шахтарів) за рівнем смертності від нещасних випадків: протягом 1991-1996 рр. на виробництві загинуло 1,5 тис. сільських трудівників. Найбільше серед них було механізаторів (34,1%), водіїв (13,4%), ремонтників (11%). Основною причиною цього явища стала низька виробнича дисципліна у сільгоспідприємствах, де нерідко діяв принцип: "Вмієш? Тоді ставай до роботи". Більше третини смертельних випадків сталося через пиляцтво. До небезпечних чинників слід додати і стан техніки: 98% наявного тракторного парку експлуатувалося понад 25 років. "Класичним" прикладом нещасного випадку з механізатором можна вважати таку ситуацію: тракторист за допомогою "пускача" заводить двигун трактора, що стоїть із увімкненою передачею. Двигун заводиться..., і машина наочується на людину [27].

Природний рух сільського населення стримувався й погіршенням якісних показників його здоров'я. Для України став характерним високий, порівняно з іншими державами, рівень інвалідності громадян, особливо в тих районах, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС. Через недостатній рівень медичної культури мали місце спалахи небезпечних інфекційних захворювань, поширювалася наркоманія і токсикоманія, зросла кількість хворих на психічні розлади. Протягом 1995–2000 рр. захворюваність на інфекційні і паразитарні хвороби зросла на 17,2%, ендокринної системи, порушення обміну речовин та імунітету – на 22,3%, сечостатевої системи – на 30,4%, крові і кровотворних органів – майже в 1,5 разу, уроджених аномалій стало більше на 24,2% [28]. Обмежене державне фінансування медицини, здійснюване в умовах економічної кризи, бюджетного дефіциту, не дозволило належним чином лікувати і запобігати цим захворюванням. У свою чергу селяни через свою неплатоспроможність не могли користуватися послугами медичних закладів ринкового типу, що знаходились у містах. Сюди слід додати і вплив збільшення стресових ситуацій через соціальну невизначеність статусу й належного соціального захисту щодо оплати праці, безробіття, пенсійного забезпечення та ін.

Зміни в природній складовій сільського життєвого середовища в Україні за-слуговують однозначно негативної оцінки. Перелік впливів, наслідків сільськогосподарської діяльності є досить довгим, а їх оцінка – надто важкою. Ці обставини негативно позначалися на умовах проживання в селі. Практично більшість сіл України продовжувала функціонувати в умовах пошкодженого природного середовища: за розрахунками фахівців, наприкінці 1990-х років забруднені і дуже забруднені території становили близько 40% земель; відносно чистих територій – лише 7%. Разом із тим майже 1% – це місцевості екологічної катастрофи – зона відчуження після аварії на ЧАЕС [29].

Сільські мешканці потерпали від більшості негативних впливів, але, як правило, були позбавлені можливості запобігання їм.

Серед європейських країн Україна, незважаючи на спад виробництва, в більшості галузей мала найвищий інтегральний показник негативних антропогенних навантажень на природне середовище. Фермерські господарства, що спеціалізувалися на скотарстві, у більшості порушували екологічні, санітарно-гігієнічні вимоги. Мікроклімат приміщень, забруднена атмосфера, поверхневі стоки негативно позначалися на природному середовищі.

Державна форма власності та породжені нею негаразди, зокрема, низька мотивація праці (безгосподарність) трудівників села, спричинили в радянський період нерациональність у використанні природних ресурсів. Спочатку в умовах ринкових трансформацій переважало споживацьке, руйнівне господарювання, з часом поступово утверджувалося розуміння необхідності економного ставлення до довкілля. Цьому сприяв зарубіжний досвід, де підприємства, що дбають про збереження навколишнього природного середовища, користуються репутацією екологічно чистого виробництва, мають більше шансів залучати висококваліфікованих працівників, потенційних інвесторів, активніше діяти на ринку збуту продукції.

Практика України років незалежності свідчила, що всі чинні економічні й адміністративні природоохоронні заходи здебільшого спрямовувалися на боротьбу з руйнівними наслідками нерационального використання природних ресурсів, а не на запобігання їм.

Україна належала до екологічно забруднених країн, причому значні її території (Чорнобильська зона) взагалі непридатні для проживання, ведення господарства.

Природа розглядалася як безкоштовне джерело ресурсів і продовольства. Жоден із політиків, державних діячів України серйозно не обраховував результати тих економічних втрат, що спричинялися вирубкою лісів, забрудненням водоймищ.

Основними чинниками антропогенно-техногенного впливу на довкілля, поряд із видобутком корисних копалин, складуванням відходів, було скидання стічних вод, хімізація сільського господарства.

У 1990-і роки в Україні переважали шкідливі технології вирощування сільськогосподарських культур. Внаслідок використання великої техніки, ґрунт надмірно ущільнювався, руйнувалася його структура, а деградація ґрунту спричиняла зниження врожайності пшениці до 40%, кукурудзи – 33%, картоплі – 27%. Внаслідок цього понад третина добрив і майже п'ята частина пального витрачалися непродуктивно [30].

Сільське господарство – галузь, що суттєво впливає на біосферу, чинить антропогенний вплив на 80% території України. З 1983–2005 рр. втрачено 353,3 млн. т гумусу, при щорічних обсягах змиву ґрунту до 600 млн. т. Державна програма захисту земель від водної і вітрової ерозії до 2010 року передбачила зменшення розораності території України з 57% до 51%. На думку науковців, ці заходи не сприятимуть необхідному поліпшенню екологічного становища, необхідно скоротити ріллю щонайменше на 25-30%. Крім того, в програму закладено, м'яко кажучи, архаїчні способи меліорації: планувалося спорудити 180 тис. км земляних валів, 2 тис. км захисних дамб, 5,5 тис. км водоскидних споруд. Очевидно, розробники програми перебували в полоні радянських стереотипів, пропонували такі механізми, що стали однією з причин нинішньої екологічної ситуації і були чи не найодіознішими в ХХ ст. [31].

Промислові, транспортні, військові потреби вимагали невпинного нарощення постачання сировинних ресурсів, одним із постачальників якого виступало сільське господарство.

Учені переконані, що надзвичайно важливо забезпечувати рівновагу у системі: виробництво – природа. Нагальним залишалось створення передумов, за яких високі темпи економічного зростання та задоволення споживчих потреб могли

супроводжуватися відновленням якості навколишнього середовища. На жаль, відбувалося хижацьке вичерпання природних ресурсів і, як наслідок, – нарощування відходів виробництва (техногенних утворень), що призводило до деградації природного середовища, погіршення умов проживання на селі. Очевидно, корисним залишався досвід країн ЄС, що стали на шлях раціоналізації природо-користування й екологізації господарської, виробничої діяльності. Слід зважати і на глобальні екологічні проблеми людства.

Концепція сталого розвитку, ухвалена на Конференції ООН в Ріо-де-Жанейро 1992 р., передбачила розвиток суспільства, коли задоволення потреб сучасних поколінь не має ставити під загрозу можливість робити це майбутнім поколінням. Водночас світова спільнота ігнорувала виклики та нарощувала безгосподарне використання енергії. За даними Всесвітньої метеорологічної організації, протягом 1992–2002 рр. середньорічна температура суттєво зросла (на 0,6°C порівняно з ХІХ ст.). Потепління клімату призводило до частішого виникнення стихій: землетрусів, вулканів, цунамі, ураганів, смерчів, підтоплення територій, розширення площ пустель тощо. Не виконувалися у належному обсязі міжнародні конвенції (Киотський протокол 1997 р.) про обмеження емісії парникових газів, кількість викидів яких невпинно зростала.

Ґрунт, як основне джерело отримання продуктів харчування, впливає на формування здоров'я людини, виступає важливим чинником формування геохімічних процесів, від яких залежить хімічний комплекс організму людини. Є всі підстави вважати, що селянство мешкало в середовищі, антропогенно зміненому, трансформованому під впливом його ж діяльності. Створюючи техносферу, селяни мало звертали увагу на підвищення комфортності довкілля, комунікабельності та забезпечення захисту від природних негативних впливів.

Державний контроль за умовами праці на селі залишався слабким. Агropolітичні ініціативи держави, що висувалися в плані нарощення виробничого потенціалу села, не завжди пов'язувалися із засобами досягнення цієї мети, зокрема, підвищення працездатності, продуктивності, ефективності, мотивації трудової, соціальної активності працюючих. Як наслідок, власники великих сільгоспдприємств, котрі прагнули скоротити витрати на виробництво, не виявляли зацікавленості в поліпшенні умов і безпеки праці. Виробничий процес організовувався так, що зберігалися постійні загрози травматизму, захворюваності, в тому числі і внаслідок використання фізично й морально зношених машин, устаткування.

Наприкінці 1990-х – на поч. 2000-х років відбувалося збільшення чисельності сільських працівників, які трудилися в умовах підвищеної тяжкості. За визнанням науковців-медиків, такі умови спричинили фізичні перевантаження на опорно-руховий апарат, функціональні системи організму, позначалися на працездатності, спричиняли перевтому, а значить, були причиною травм.

У сільському господарстві чимало технологічних операцій здійснювалося за змінним графіком роботи працівників. За даними медичних обстежень, саме праця в таких умовах прискорювала старіння серцево-судинної системи на 4-12 років, негативно впливала на травлення, спричиняла нервово-психічні розлади [32]. Отже, люди, зайняті в сільському господарстві, працювали у далеких від оптимальних санітарно-гігієнічних і психофізіологічних умовах.

Порівняно з радянським періодом, у 1990–2000-і роки поглибилися процеси пошкодження ґрунтів, площа ріллі на душу населення України постійно зменшувалася.

У країнах ЄС, США традиційно використовується як базовий критерій оцінки ефективності галузі – здоров'я, тривалість життя, благополуччя громадян і суспільства в цілому. Уряди цих країн тримають зазначену проблему в полі особливої уваги. Крім того, серед найнебезпечніших чинників, що впливають на появу захворюваності та смертності, неналежне, неякісне харчування, відносний вклад його становить 35–50%. Для порівняння: вплив спадковості на здоров'я людини – у межах 15–20%, стану навколишнього середовища – 15–20%, охорони здоров'я – 10–15%, способу життя – 10–15% [33].

В Україні в 2000-і роки відбувалося катастрофічне зниження родючості ґрунтів. Щорічні втрати гумусу становили близько 600 кг на 1 га, загострилися проблеми з балансом поживних речовин. Щорічний винос їх із 1 га ґрунту перевищував надходження на 110–120 кг. За 1991–2006 рр. урожайність озимої пшениці скоротилась утричі, жита і цукрових буряків – у 1,5 разу. Лише у 2003 р. бур'янами було винесено 114 тис. т азоту, 42 тис. т фосфору, 135 тис. т калію. Через неборотьбу з бур'янами втрачено сільськогосподарської продукції на суму 4,5 млрд. грн. [34].

Ефективність використання земель в Україні залишалася значно нижчою, ніж у середньому по Європі. З ґрунтом щороку виносилося 11 млн. т гумусу, 0,5 млн. т азоту, 0,4 млн. т фосфору і 0,7 млн. т калію. Збитки від ерозії ґрунтів дорівнювали 9,1 млрд. грн. щорічно [35].

У 1990-і роки розпочалося безконтрольне освоєння земель, здебільшого це сінокоси, пасовища, заболочені й перезволожені території. Спостерігалось і посилення техногенного навантаження на угіддя, що вирізнялися якісним хімічним складом. КСП, відмовившись від ведення землеробства за принципом сівозмін, здебільшого кілька років поспіль вирощували на одних і тих же полях соняшник, кукурудзу, ріпак та інші культури. Тривале екстенсивне використання угідь негативно позначалося на стані довкілля. Площа орних земель щорічно скорочувалася на 10 тис. га. Протягом 1991–1999 рр. площа сільгоспугідь зменшилася більше як на 1 млн. га, у тому числі орних земель – на 400 тис. [36]

У суспільній свідомості зберігалось багато в чому мілітарне розуміння взаємовідносин людини і природи. Протягом 1990–2000-х років на політичному рівні велися дискусії щодо кількості можливого використання техніки у сільгоспвиробництві. Переважала думка, що чим більше, то краще, висловлювалося занепокоєння зменшенням одиниць техніки, порівняно з радянським минулим. Не були проведені відповідні обрахунки та не визначено такої кількості, яка б не створювала техногенного навантаження на природу. Конструкторське проектування тракторів та іншої сільськогосподарської техніки практично спрямовувалося на нарощення їх фізичної потужності, майже зовсім не розглядалися можливі наслідки впливу її на ґрунт та сільгоспугіддя. На українських ланах довго затримувалися великі гусеничні трактори. Ця техніка, оснащена потужними двигунами, нещадно руйнувала родючий шар. У країнах ЄС завжди віддавалася перевага універсальним колісним тракторам, що відрізнялися низкою економічних, технологічних, екологічних переваг. У США при розробці сільгосптехніки вже в 1970-і роки використовувався так званий принцип "бізона", суть якого в тому, що тиск техніки на ґрунт не повинен перевищувати тиск, що створює бізон. Країни світу значно раніше зрозуміли те, що саме від потужності двигунів зростає продуктивність обробітку ґрунту, мінімізувалися техногенні впливи. На початку 1990 років середня потужність двигунів вітчизняних тракторів досягла 80 кВт на 100 га, тоді як у Німеччині, Бельгії, Данії, Італії відповідно 284; 214; 213; 162 кВт [37].

Використання великої кількості техніки у сільському господарстві, особливо технічно несправної, сприяло утворенню токсичних компонентів у продуктах згорання двигунів. Із відпрацьованими газами двигунів внутрішнього згорання виділялися такі речовини, як оксид вуглецю, вуглеводні СН, оксиди азоту NO, з'єднання свинцю, альдегіди, канцерогенні речовини. З автомобільними вихлопами в атмосферу потрапляло близько 200 токсичних речовин, шкідливих здоров'ю; оксиди азоту виступали утворюючим елементом фотохімічного смогу.

Традиційна технологія вирощування сільськогосподарських культур із використанням важких тракторів призводила до зміни їх агрофізичних властивостей. У 1990-і роки в зернових господарствах кожна точка поля від трьох до п'яти разів піддавалася дії тракторів, при цьому ущільнювалося в середньому від 30 до 80% площ сільгоспугідь [38].

Процеси ерозії ґрунтів розвивалися невинно і охоплювали все більші площі сільгоспугідь. Особливо водна ерозія розвивалася в гірських регіонах, що ставали зонами екологічного лиха, проявлялася чи не щороку. Закарпаття,

Буковина, Поділля особливо відчутно пережили наслідки повені 2008 р. Ерозія ґрунту має здатність до інтенсивного саморозвитку; водяна ерозія найчастіше проявлялась у вигляді зливу верхнього шару ґрунту чи розмиву його вглибину. Найбільш руйнівний характер мала площинна ерозія, оскільки внаслідок відсутності регуляторів стоків дощові і снігові води змивали зв'язуючі компоненти, токсикодисперсні частини ґрунту. Відбувалося збіднення його поживними речовинами і втрачалася здатність утримувати вологу. На таких ґрунтах зникала рослинність, посилювалися процеси розмиву ґрунту, утворювалися вимоїни, а згодом – і яри.

Вітрова ерозія полягала у видуванні, переміщенні вітром дрібних сухих частинок ґрунту і гірських порід, призводивши тим самим до збіднення його дрібноземом, гумусом, основними елементами мінерального живлення рослин. Регулярно вона проявлялась у Криму та шістнадцяти областях України.

Інтенсивні вирубки лісів позбавляли ґрунти захисту. Поверхневий стік зростає удвічі, а то і втричі, а отже, ґрунти пересушувалися.

У 1990–2000-і роки відбувалося тотальне порушення основоположного принципу землеробства – сівозміни. Висівання одних і тих же культур на одному і тому ж полі кілька років поспіль розвивало, посилювало вплив негативних біологічних, хімічних, фізичних чинників у ґрунті і, як наслідок, знижувало продуктивність рослин, призводило до нагромадження інфекцій, забур'яненості, розповсюдження шкідників. У країнах ЄС у практиці сільгоспвиробництва цей принцип унормовується законодавчо і передбачає чотирирічне чергування культур: пшениця – картопля – кукурудза на силос – цукрові буряки. Законом також забороняється вирощувати картоплю частіше, ніж один раз на три роки.

У 1990-і роки багато в чому зберігалася радянська практика, коли у сільському виробництві широкомасштабно застосовувалися міндобрива на основі технократичного стереотипу, спрямованого, власне, на механічне розв'язання проблем галузі, коли на надзвичайно складні природні системи екстраполювались уявлення, вироблені при вивченні простих технічних систем. При цьому фактично не бралася до уваги та принципова відмінність сільського господарства, що полягає в тому, що воно функціонує на основі природної екосистеми, а тому обмежене біологічними законами трансформації речовини, енергії та фізіологічними можливостями культурних рослин чи сільськогосподарських тварин.

Втручання людини у сільське довкілля. Що було традиційним з радянських рчасів, мало за мету передусім справжню гонитву за забезпеченням високих валових обсягів зерна. Зернова лихоманка притуплювала увагу сільгоспвиробників до екологічних питань; ставали звичними порушення правил агротехніки. Більшість керівників і фахівців сільгоспідприємств, які здобували освіту, професійні навички в радянську епоху, розглядали єдиним засобом нарощення обсягів виробництва хімічних речовин, міркували через призму проблеми пошуків шляхів підпорядкування природи, спрощення технологічного процесу у землеробстві.

ґрунти в Україні залишалися перевантаженими мінералами і потребували їх збалансування за поживними речовинами. В 1970–1980-і роки внаслідок того, що хімічна промисловість недовиробляла фосфорну кислоту, вироблялася мізерна кількість змішаних і складних добрив, у надмірній кількості вносилися добрива з порушеним балансом хімічних речовин [39]. Використання міндобрив у підвищених дозах прискорювало процес розладу гумусу, швидкої втрати агробіологічних властивостей, місткості, спричиняло його руйнацію. Крім того, в практиці радянських господарств переважав поверхневий спосіб внесення добрив, що був нерациональним і екологічно шкідливим. Жодної критики не витримували способи їх зберігання.

Шкідливий вплив надмірного внесення добрив виявлявся досить широко, зводився до посилення розвитку водоростей та створення планктону; погіршення мікроклімату сільськогосподарських підприємств, що відбувалося внаслідок надходження надмірної кількості азоту в атмосферу, підвищення кислотності ґрунтів;

погіршення кругообігу поживних речовин; захворюваності рослин через порушення їх живлення.

У 1990-і роки різко зменшилися поставки і внесення мінеральних добрив та засобів захисту рослин: у 1994 р. господарства вносили на 1 га ріллі лише 26 кг мінеральних добрив, що у 5,5 разу менше, ніж у 1990 р.

Надлишкове накопичення у воді, рослинах азотних сполук – нітратів і нітритів, інтенсифікувало розвиток водяної рослинності, в результаті чого знижувався вміст кисню у воді, що згубно впливало на водні тваринні організми. Нітрати як основне джерело азотного живлення при надлишку досить негативно впливали на екологію, стан здоров'я людей і тварин. При потраплянні їх до організму людини, утворюються метабемо-глобінемії, канцерогенні утворення імунодепресивної дії, здатні перетворювати гемоглобін на метабемоглобін, що не здатний переносити кисень, а порушує клітинні мембрани і навіть генетичний код. Застосування необґрунтовано високих норм фосфорних добрив знижувало засвоєння рослинами мікроелементів (особливо цинку), призводило до забруднення ґрунту фтором, нагромадження забруднювачів (свинцю, хрому, міді).

Засоби захисту рослин, що з року в рік усе більше насичували ґрунти, негативно впливали на стан здоров'я селян. При інтенсивному застосуванні отрутохімікатів у трудівників пошкоджувалася структура спадковості, розладнувалася діяльність центральної нервової системи. Встановлено й те, що ці речовини, як і радіація, не мали нижнього порога дії й невпинно руйнували імунну систему, стимулюючи у доквіллі розвиток вірусів. Пестициди, крім того, що сприяли підвищенню врожайності, посідали дев'яте місце в ряду найактивніших забруднювачів біосфери після таких речовин, як нафтопродукти, поверхнево активні речовини, фосфати, мінеральні добрива, важкі метали. Невміле їх використання викликало серйозні порушення екологічної рівноваги у природі.

Спроби нарощування зерна за рахунок підвищення доз мінеральних добрив і пестицидів себе не виправдовували, оскільки, одержуючи приріст валу продукції, одночасно втрачали її якість, беззворотно забруднювали доквілля, а швидка адаптація до них шкідників потребувала впровадження нових видів пестицидів, збільшення їх об'єктів використання. Ефект від використання пестицидів короткочасний, а негативні наслідки – довготривалі. Парадоксально, але втрати від шкідників на початку періоду їх застосування у сільському господарстві були менші, ніж у період їх використання. На практиці пестицидів вносилося набагато більше, ніж потрібно для попадання в необхідній кількості на шкідника. Це спостерігалось при знищенні колорадського жука: значна кількість розчину інсектициду потрапляла в ті місця, де не було комах, забруднюючи доквілля і навіть погіршуючи якість картоплі.

У 1990-і роки давали про себе знати наслідки використання в 1930–1980-і роки ДЦТ (дихлородифенілтрихлоретан), або, як його в побуті називали, дусту, хімічний склад якого настільки стабільний, що не піддавався розкладу у ґрунті водним середовищем. Застосування й інших видів пестицидів, потрапляння їх у продукти харчування мали негативні наслідки для здоров'я, особливо селян (зростання онкозахворювань). Країни ЄС у 1990-і роки швидко переходили на органічне землеробство, зростав попит громадян на екологічно чисті продукти: в 2005 р. половина ферм Данії працювала за органічною технологією. В 1995 р. після виявлення, що значна частина зібраної моркви містила високий рівень органічного пестициду, активізувала цю роботу і Великобританія. У 1997 р. ухвалено рішення про фінансове субсидування ферм, що виробляли екологічну продукцію. Фермери почали відмовлятися від мінеральних добрив, пестицидів і переходили на компост, гній. У 2004 р. 10% сільгоспугідь країни сертифіковано як екологічно чисті [40].

Унаслідок Чорнобильської катастрофи продуктами радіоактивного розпаду забруднено 4,6 млн. га сільгоспугідь (у тому числі 3,1 млн. га ріллі) і 4,4 млн. га лісів. Державні органи вивели з обороту 280 тис. га сільгоспугідь та 157 тис. га лісів [41].

У 1990–2000-і роки практично законсервовано роботи з усунення наслідків меліорації, що поводилася в 1940–1980-і роки. Зрошення у ці роки мало антропогенний вплив на ґрунти. Внаслідок поливів мінералізованою водою у їх хлорно-натрієвому складі відбувалися негативні явища, зокрема осолонцювання на суттєвій глибині, нагромадження токсичних солей та вимивання нетоксичних. Темпи засолення земель кінця 1980-х років виявилися настільки високими, що їх не могло призупинити навіть суттєве зменшення площ поливу в 1990-і роки. В цей час відбувалося збільшення площ засолених земель за рахунок слабозасолених ґрунтів, особливо в понижених місцях із глибиною залягання ґрунтових вод менше двох метрів [42].

У ці роки практично не велися роботи щодо валкування ґрунтів. Дія вапна особливо потрібною була для ґрунтів Полісся і виявлялася багатогранно: нейтралізувалася надмірна кислотність, знижувалася рухомість амонію, поліпшувалися мікробіологічна діяльність і фізичні властивості ґрунту, що сприяло збільшенню в ньому поживних речовин, нагромаджувався гумус.

У 1990-і роки поглибились і дії осушувальної меліорації: в Поліській зоні та західних регіонах України внаслідок раніше деструктивно порушених ландшафтів, зміни гідрологічного режиму низини частішали підтоплення, зсуви ґрунту, змінювався рослинний і тваринний світ.

У 1990-і роки не відбувалося змін у сприйнятті політиками та господарниками значення боліт як головного стабілізатора клімату, регулятора ґрунтових вод і водного режиму річок.

Протягом 1991–1998 рр. площі меліорованих земель значно скоротилися, що стало однією з причин зменшення виробництва деяких сільськогосподарських культур. Згорталосся меліоративне будівництво, значно застаріли меліоративні фонди, відбулося руйнування гідроспоруд, не проводилися технічне переоснащення і ремонт меліоративної бази зрошувальних, осушувальних систем, зменшився парк дощувальної техніки.

У досліджувані роки зберігався зневажливий, безгосподарний підхід до використання водних ресурсів для транспортних цілей, джерела продуктів харчування, технологічного суб'єкта.

Через т.з. безповоротне споживання води виникали труднощі з постачанням сільського господарства та інших виробничих галузей. Річний стік Дніпра внаслідок господарської діяльності скоротився на 19% [43].

Більшість річок України зазнавали техногенного навантаження, коли разом зі стоками у них потрапляли забруднювачі, в тому числі зі сільгоспугідь, тваринницьких комплексів.

Паводки та зсуви, крім того, що завдавали економічних збитків, ще й посилювали соціальну незахищеність громадян.

Вода – це основа життя людей, основа фотосинтезу, біологічного кругообігу речовин. Обмін речовин в організмі можливий лише за наявності води, бо майже всі хімічні, колоїдно-хімічні та фізіологічні процеси відбуваються у водних розчинах органічних та неорганічних речовин. Щодоби людина вживає 2-2,5 літра води; втрата організмом лише 10–20% веде до його загибелі. Без води людина може прожити не більше 5-и діб.

Велика роль води у підтримці існування людської цивілізації. Широке її використання для забезпечення санітарно-гігієнічних та господарсько-побутових потреб, як джерела енергії.

Проблема забруднення питної води була однією з причин погіршення якості життя. У світовій практиці було підтвердження того, що навіть спорудження водогонів і системи каналізацій лише частково компенсувало проблему.

До шкідливих фізичних впливів відносився шум, вібрація, електромагнітні хвилі.

У 1990-і роки вирубки лісів набули стихійного характеру.

Величезної шкоди завдавали лісові пожежі, які у 97 випадках із ста виникали з вини людей.

Площі лісів скорочувалися, що призводило до посилення повеней, виникнення селевих потоків, обміління річок, ерозії ґрунтів, погіршення клімату, який ставав дедалі сушішим і континентальнішим, що спричинило посухи – негативні для сільського господарства природні катаклізми.

Ліси, як відомо, – найпотужніший резерват для рослин і тварин, підтримують видову, генетичну й інформаційну різноманітність живих організмів, революціонізують, забезпечують життєве середовище, матеріальні потреби людей.

Отже, на селі зберігалися звужені можливості доступу до якісних медичних послуг. Загальна бідність просто змушувала селян економити на власному здоров'ї. Кількісні і якісні партнери діяльності лікарняних установ в цілому погіршувалися навіть щодо 1980-х років. Погіршувалися темпи природного руху сільського населення, зростала смертність, особливо через несвоєчасно надану медичну допомогу, виробничий травматизм. Природні чинники проживання на селі, особливо за умов намагання нещадної експлуатації сільгоспугідь, суттєво якісно погіршувалися.

- 1.Нагорна Л. Як здоров'я, хліборобе? // Український світ – 1993. – № 12. – С. 47 – 48.
- 2.Там само. – С. 48.
- 3.Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. У двох томах. Т.1. Потенціал сільського сектора / Л. О. Шепотько, І. В. Прокопа, С. О. Гудзинський та ін. – К., 2000. – С. 74.
- 4.Там само. – С. 76.
- 5.Там само. – С. 76.
- 6.Рябоконь В.П. Формування фінансової стабільності розвитку соціальної сфери на селі // Економіка АПК. – 2007. – №5. – С.57.
- 7.Населення і трудові ресурси села. За ред. П. Т. Саблука, М. К. Орлатого. – К. : Інститут аграрної економіки УААН, 2002. – С. 11-12.
- 8.Завальнюк О. М., Рибак І. В. Новітня аграрна історія України: Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 239.
- 9.Ярова В.В. Проблеми демографічних процесів в Україні //Економіка АПК. – 2006. – №11. – С.130. (С.129-134.)
- 10.Урядовий кур'єр. – 1997. – 6 червня.
- 11.Населення і трудові ресурси села... – С. 49.
- 12.Стахневич А. Становлення і функції сім'ї // Демографічні процеси в сучасній Україні. – К., 1998. – С. 36.
- 13.Стахневич А. Вказана праця. – С. 36.
- 14.Населення і трудові ресурси села... – С. 50.
- 15.Стахневич А.Вказана праця. – С. 36.
- 16.Населення і трудові ресурси села... – С.50.
- 17.Живора С.Вказана праця. – С. 41-42.
- 18.Левчук К., Стахневич А. Демографічна обстановка в сучасному українському селі // Соціальний та демографічний стан сучасного українського села. – К., 1998. – С. 74-75.
- 19.Рябоконь В.П. Формування фінансової стабільності розвитку соціальної сфери на селі // Економіка АПК. – 2007. – №5. – С.57. (С.57-60).
- 20.Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрямки протидії /НАН України, Ін-т економіки; За ред. В.Стешенко. – К., 2001. – С.431. (560 С).
- 21.Населення і трудові ресурси села... – С.51.
- 22.Живора С. Вказана праця. С. 41-42.
- 23.Населення і трудові ресурси села... – С.52.
- 24.Живора С. Вказана праця. – С. 43.
- 25.Ярова В.В. Вказана праця. – С.130.
- 26.Мальований М.І. Демографічна ситуація у сільській місцевості Черкаської області // Економіка АПК. – 2006. – №3. – С.111. (С.109-113).
- 27.Кучно І. Загинув від наїзду трактора... // День. – 1996. – 11 жовтня.
- 28.Стан здоров'я населення. Статистичний бюлетень. – К., 2001. – С. 56-57.
- 29.Трегобчук В.М. Регіональні аспекти екологічної політики та переходу на модель сталого й екологонебезпечного розвитку //Національні і регіональні особливості реформування соціально-економічних відносин і регулювання екологічних процесів в Україні і Польщі: 36. наук. доп. / НАН України. Інститут економіки. – К., 1997. – С.56-57.
- 30.Родючість ґрунтів: моніторинг і управління /За ред. В.В.Медведева. – К.: Урожай, 1992. – С.143.
- 31.Багнюк В., Ситник К. Охорона біосфери: досягнення і прорахунки //Дзеркало тижня – 2002. – 28 червня – 5 липня.

- 32.Чернюк В., Ластовченко В., Захаров В. Фактор, що погіршує умови праці //Охорона праці. – 2004. – №2. – С.43. (С.39-44).
- 33.Охорона здоров'я України: результати діяльності. Щорічна доповідь. – К.: Здоров'я, 2000. – С.137. (512 с.).
- 34.Корчинська О.А.Соціально-економічні наслідки деградації ґрунтів України //Економіка АПК .–2006.–№ 4.– С.127.
- 35.Економіка: аспекти екологізації //http:glob.nerod.ru
- 36.Екологічні проблеми розбудови громадянського суспільства в сучасній Україні. – К., 2000. – С.87.
- 37.Царенко О., Олійник Г. Захист довкілля в умовах зростання техногенного навантаження на природу. – Суми, 2002. – С.21, 85.
- 38.Техніка в сільському господарстві. – 1999. – №2. – С.21.
- 39.ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.22. – Спр.4928. – Арк.213.
- 40.Медведев Ж. Рак и канцерогены среды //2000. – 2006. – 18 серпня.
- 41.Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – Т.2. – К., 2006. – С.583.
- 42.Сафонова О., Меланич А., Коваленко А., Морозов В. Екологічні проблеми використання для зрошення вод підвищеної мінералізації //Генеза, географія та екологія ґрунтів: Зб. наук. праць. – С.337.
- 43.Ковалевський О.В. Екологічний фактор //http:redbooks.com.bock.

В статтє анализируются проблемы состояния здоровья и уровень продолжительности жизни современного украинского сельского жителя.

The problems of the state of health and level of life-span the modern Ukrainian villager are analysed in the article.

